
Maja
ŠTAMBUK

NASELITI SE
I OSTATI SVOJ

Procjena je Europskoga centra za prava Roma (ERRC), koji djeluje u Budimpešti, da su najnovijim proširenjem EU-a oko dva milijuna Roma postali građani EU-a. Idućim proširenjem Unije 2007. godine na Bugarsku i Rumunjsku još će dva milijuna Roma ući u Europu. Njima možemo pridodati i tridesetak tisuća Roma koji će im se pridružiti iz Republike Hrvatske.

Većina Roma s područja istočne i srednje Europe neprijeporno živi u lošijim životnim uvjetima od pripadnika njihova naroda u bogatijim europskim zemljama. Ulaganje u poboljšanje njihova standarda, međutim, neće biti samo problem ujedinjene Europe nego i stvar političke odluke svake pojedine članice kako će razvijati svoju zemlju i podizati kvalitetu života svih svojih stanovnika.

U svakom slučaju, dakle, bez obzira na status Hrvatske u odnosu na EU, vrlo skroman ili nikakav životni standard većine Roma u Hrvatskoj problem je koji iziskuje kontinuiranu, stručnu i financijski zahtjevnu skrb države.

Svjetska banka proglasila je *“Desetljeće uključenja Roma”*, koje upravo započinje i koje će trajati do 2015. godine. Nesporno je da će ova organizirana skrb o Romima potaknuti mnoge države da se što kvalitetnijim mjerama upuste u smanjivanje siromaštva romskoga stanovništva. Prije proglašenja desetljeća za Rome Vlada Republike Hrvatske donijela je 2003. g. Nacionalni program za Rome, u kojem se obvezala, među ostalim, poboljšati njihov stambeni i naseljski standard. U tu svrhu Ministarstvo prostornog uređenja, zaštite okoliša i graditeljstva naručilo je istraživanje, rezultate kojega objavljujemo u ovoj knjizi. Istraživanje je provela skupina istraživača Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar.

Konkretan cilj istraživanja jest osvijetliti problem stambenoga standarda Roma, njihove aspiracije u pogledu obiteljskoga stanovanja te stanje, aspiracije, modele i mogućnosti trajnoga rješavanja problema opremljenosti naselja u kojima je veća koncentracija romske populacije. Istra-

živanje je zamišljeno i kao znanstveno-stručna podloga za izradbu plana kontinuiranoga dugoročnog djelovanja koje bi poboljšalo svakodnevni život Roma u mnogim njegovim aspektima.

Sociološka istraživanja marginalnih skupina (Šućur, 2000.)¹ u Hrvatskoj zasad nisu osobitu pozornost pridavala manjinskim nacionalnim skupinama. U istraživanjima o problemu interkulturalizma u nas pretežita pažnja bila je usmjerena na stavove i mišljenja određenih populacija (mladih, učenika, studenata itd.) prema marginalnim skupinama. Romi na tim ljestvicama slabo prolaze (Magdalenić, 1998.).²

Problemi istraživanja romske populacije, kao i drugih brojčano nevelikih manjinskih skupina u Hrvatskoj, utjecali su na relativno slabu istraženost i uglavnom "usputno" bavljenje njima.³ Nastanak hrvatske države i sudjelovanje pripadnika nacionalnih manjina u Domovinskom ratu pripomogli su masovnijem osvješćivanju korijena i učvršćivanju samosvijesti o vlastitom podrijetlu i poželjnom smjeru aktivnosti prema društvenom i kulturnom napretku. I sami Romi, sa svoje strane, organizirani u (pre)velik broj udruga, uglavnom potiču znanstvena i stručna istraživanja na temelju kojih bi se izradio koncept cjelovita rješenja njihova položaja, ne negirajući pritom napore i uspjehe drugih društvenih čimbenika.⁴ Interes šire društvene zajednice, pak, teži za neposrednim uvidima u romsku populaciju, za podacima o svakodnevnom životu pojedinaca i romskih zajednica, njihovim stavovima, mišljenjima i aspiracijama, kako bi se našla prikladna rješenja za unaprjeđenje ukupnih životnih i radnih uvjeta.

Položaj romske populacije loš je u svakom pogledu i dvostrano je uvjetovan. S jedne strane, često se Romi moraju boriti protiv predrasuda što ih o njima ima većina pripadnika drugih nacionalnosti u njihovoj okolini ili se na bilo koji drugi način s njima susreće, a, s druge strane, sami Romi svojom izrazitom socijalnom zatvorenošću ne pridonose boljem međusobnom upoznavanju. Pritom je jasno što su obveze većinskoga naroda: on mora nastojati da se na svaki način smanje predrasude, djelujući osobito preko škola i medija te stvarajući sve širi društveni i gospodarski prostor u kojemu će Romi moći razmjenjivati s drugima svoju kulturu, znanja i iskustva.

Sigurno je da Romi nomadi žive u Hrvatskoj i da su njihovi problemi složeniji. Međutim, njih nismo istraživali.⁵ Na razini na kojoj smo se mi višekratno bavili sedentarnim Romima, i što ih nesumnjivo čini prilično različitim od nomadskih pripadnika njihove manjinske zajednice, pojmovi kao što su *prostor, teritorij, selo, grad dobivaju*

posebnu važnost. U relaciji s posve određenim prostorom, romska zajednica pokazuje znakove zavičajnosti i emocionalne vezanosti. Uza svoju društvenu grupu na određenom prostoru oni vezuju svoje pojedinačne i obiteljske potrebe i aspiracije. Vrlo su vezani međusobno i najčešće su svjesni istoga podrijetla, kulture, jezika. Naselje obično nastanjuju obitelji sličnoga socijalno-ekonomskog položaja. Upravo ta međusobna sličnost (pojedinaca ili obitelji) ujedinjena s gustoćom naseljenosti na ograničenom prostoru olakšava nastanak zajednice i važan je preduvjet njezina opstanka. Naravno, nije to jedini preduvjet sedentarizacije Roma (Cifrić, 1998.).⁶

Što su uzroci, a što posljedice, društvenoga i gospodarskoga položaja Roma nije uvijek lako ustanoviti. Ipak, sigurno je da je ova etnička skupina u nepoželjnom “stanju sveopćih potreba”.

Na dvije temeljne razine možemo problematizirati položaj romske manjine u Hrvatskoj.

1. Prva je razina državna, a, očigledno, postojeći institucionalni mehanizmi ne mogu biti (posve) učinkoviti u situaciji socijalne isključenosti Roma. Neosjetljivost mehanizama na specifične probleme Roma i drugih marginalnih skupina upućuje na potrebu njihove prilagodbe ili senzibilizacije za rješavanje specifičnih problema i ostvarivanja temeljnih prava Roma na zapošljavanje, zdravstvenu zaštitu, socijalnu i mirovinsku zaštitu i ostala prava. Pritom ne govorimo (samo) o Romima tek kao o pripadnicima etničke manjine, nego kao o pripadnicima manjine u kojoj je, zbog tradicionalnih elemenata koji prevladavaju u njihovu svakodnevnom društvenom, obiteljskom i radnom životu, na prvi pogled vidljiv stanovit odmak od standardnoga ponašanja okoline.
2. Druga je razina sama romska manjina. Ona je nedovoljno organizirana i slabo međusobno povezana (unatoč nebrojenim udrugama i mrežama), pa je zbog toga vrlo zahtjevno – a i skupo – osigurati unutargrupnu suglasnost i artikulaciju *romskih manjinskih zahtjeva*. Na toj razini, kad je riječ o Romima, teško je rješavati probleme koji se inače mogu rješavati unutar manjine. Dodatni je problem taj što, prostorno raspršeni, ne ostvaruju uvjete za organiziranje lokalne samouprave.

Upravo ova “nezgusnutost” otežava sustavnu gradnju i održanje kulturnog identiteta i to se ističe kao poseban problem romske populacije. Stoga je teško osigurati temeljne institucionalne pretpostavke oblikovanja identiteta. Rome se “izvana” obično doživljava i tretira kao vrlo prepoznatljivu, jedinstvenu etničku i kulturnu cjelinu, dok je, s

druge strane, njihova slika o njima samima nedovoljno identificirajuća za sve pripadnike. Transnacionalnost njihova identiteta i nepostojanje romske nacionalne države izlaže ih opasnostima asimilacije i postupnoga zaborava o sebi. Međutim, promatramo li takav položaj s drugoga gledišta, može se u njemu naći dovoljno poticaja za čvršće i solidarnije povezivanje prilično raznolikih podskupina unutar (hrvatskih) Roma. Nesumnjivo je da bi taj princip valjalo zagovarati u njihovu organiziranju i da bi osnovni cilj svake zajedničke akcije trebao biti i razvijanje veće “količine” solidarnosti izvan i unutar Roma (Avsec, 1998.).⁷

Iako s drugim ciljevima, prethodnicom istraživanja rezultate kojega predstavljamo u ovoj knjizi možemo smatrati empirijsko istraživanje provedeno 1998. godine pod naslovom *Društveni položaj Roma u Hrvatskoj*,⁸ i to ponajprije zato što je u uvjetima slabe istraženosti Roma u Hrvatskoj nužno u svakom istraživanju “baciti” širi pogled na probleme romske populacije.

Svrha spomenutog istraživanja bila je pružiti empirijski temelj državnim institucijama da u okviru svojih mogućnosti izrade i operacionaliziraju koncept pomaganja romskoj populaciji u Hrvatskoj u ostvarivanju njihove prikladnije društvene, kulturne i gospodarske uloge. U skladu s tim, istraživanje je trebalo poslužiti izradbi kratke i jasne strategije poboljšanja romskoga položaja. Konkretni rezultati istraživanja trebali su poslužiti vladinim i nevladinim institucijama i udrugama za koncipiranje primjerenije i djelotvornije strategije u rješavanju problema unutar romske manjine i problema njihova odnosa prema društvenoj okolini.

Dodatni ciljevi terenskog uvida u život romske populacije u Hrvatskoj bili su steći uvid u njihovu prostornu rasprostranjenost, a potom uočiti pretpostavke za bolju kvalitetu života stanovništva i primjereniju organizaciju “podružnica” državnih socijalnih institucija. Konačno, trajno valja nastojati identificirati poželjne aktere među Romima, ali i izvan konstituiranih zajednica, koji bi bili voljni i htjeli se angažirati oko pomaka postojećih društvenih i gospodarskih romskih prilika.⁹ Od istraživanja su se očekivali rezultati na dvije razine: na prvoj, da pridonese obogaćivanju informacija i podataka o marginalnim skupinama i metodologiji njihova istraživanja, s posebnim naglaskom na male i prostorno raštrkane manjinske zajednice. Na drugoj razini očekivanja su išla prema konkretnim djelima: kako potaknuti ideje o rješavanju problema, uključivo i problema njihova etničko-kulturnog identiteta.

Namjera je svakog istraživanja Roma, pa i ovoga, da pokaže kako uzroci marginalnoga društvenoga i gospodar-

skoga položaja Roma u Hrvatskoj leže, s jedne strane, u nekim obilježjima romske populacije, a s druge, u dugotrajnom neprimjerenom odnosu vlasti u Hrvatskoj prema njima. Ovakvim tipom istraživanja može se obuhvatiti samo sjedilačka romska populacija, iako je lako pretpostaviti da barem dio članova sjedilačkih obitelji sezonski ili na nekoliko godina napušta “stalnu adresu” i odlazi za poslom. Clébert Rome smatra prije svega nomadima, koji – i kad su očigledno sjedilački – načinom života pokazuju nomadski karakter. Oni “uvijek odaju dojam kao da privremeno logoruju” (Clébert, 1967.). Naime, u stanu (ili u nekom drugom tipu boravišta) sve je puno paketa, kovčega, zamotuljaka svake vrsti, malo je namještaja, spavaju na pokrivačima, perinama, sagovima. Ipak, prostorna stabilizacija prvi je preduvjet društvene integracije Roma. Dok su nomadi, ostaju po strani od temeljnih društvenih institucija.

Brojni pokušaji da se stabiliziraju i integriraju u većinsko stanovništvo nisu uspjeli. U pravilu, mjesta ili četvrti što ih naseljavaju Romi izbjegavaju pripadnici drugih naroda. Obilazeći neka romska naselja u Hrvatskoj, primijetili smo da i kad su u neposrednoj blizini neromskoga naselja ili četvrti, nastoje da ih neka fizička zapreka odvaja od susjedstva. Najčešće je to potok, rijeka ili željeznička pruga.

Niska koncentracija Roma u odnosu na većinsko stanovništvo onemogućuje im bolji položaj, ulogu ili funkciju u bilo kojem razvojnom smislu. Njihov prinos stoga ima više prilike ako je individualan nego kolektivan. Što se individualne razine tiče, očita su poznata ograničenja kad je riječ o Romima. Neprestana opasnost koja im prijete “izvana”, posebno od raznih iskušenja asimilacije ili nepoželjnoga tipa integracije, unutarnja organizacija njihova života, osobito obiteljski ustroj koji vezuje širu obitelj, razvio je među Romima živu i rado prihvaćenu međuovisnost, u kojoj ne ostaje previše mjesta za individualnost. Primjerice, samačko domaćinstvo gotovo da je nepoznata institucija u romskom rodu. S druge strane, vrlo niska obuhvaćenost romske djece osnovnim obrazovanjem (da o višim stupnjevima ne govorimo) već ih na samom početku života diskriminira i ne upućuje s jednakih polazišta u profesionalni život. Danas se to zapaža više nego ikada. Jer škola je u suvremeno ustrojenom društvu gotovo jedini kanal socijalne promocije pojedinca. Što se zajednice (šire ili uže) tiče, može se kazati da je naprednija, uspješnija, bogatija, perspektivnija ako je viša prosječna razina obrazovanosti njezinih pripadnika. *Inzistiranje na obrazovanju i pomaci na tom planu dugoročan su, skup i težak put, ali uistinu*

jedini koji će u budućnosti dati rezultata, pa je u tom smislu i jedini racionalan.

U predindustrijsko vrijeme Romi se nisu mnogo razlikovali od ostaloga stanovništva s obzirom na formalnu naobrazbu. Tako su mogli biti konkurentni i traženi sa svojim tradicionalnim zanatima (kotlari, košaraši, proizvođači drvenih predmeta, svirači, trgovci konjima, kovači, potkivači, krotitelji medvjeda i dr.). Međutim, modernizacija društva (osobito industrijalizacija i sve veća uloga obrazovanja) stvarali su sve veći jaz između Roma i većinskih naroda. Smanjuje se interes za njihove usluge i proizvode, a oni se sami nisu na vrijeme i spretno "prekvalificirali". Većina je zadržala nomadski ili polunomadski način života sve do najnovijih dana. Dakle, tradicionalni zanati su zamrli, što za mnoge Rome znači razlog manje u prilog nomadskom načinu života. Ipak, utjecaji tradicije na te u pravilu male romske skupine – a društveno, kulturno i gospodarski ugrožene – snažniji su nego u njihovoj socijalnoj okolini. One su i dalje zatvorene i na okolinu upućene manje-više tek toliko da prežive.

Kad je riječ o Romima, gotovo da se može govoriti o tradiciji "divljega poduzetništva",¹⁰ koja se, opet tradicionalno, tolerira i "razumije", a to je i dobra i loša usluga toj populaciji.¹¹ Naime, očiglednost vrlo loših životnih prilika što obilježava većinu "društvenoga" prostora pripadnika toga naroda, kao i sklonost prema nestalnim adresama i radnim mjestima te vrstama djelatnosti iz kojih crpe sredstva za život, čine Rome donekle nedodirljivima. Golem bi posao bio srediti i "utjerati" njihove fiskalne, socijalne, zdravstvene, mirovinske, komunalne obveze i prava. Iako su anketom obuhvaćeni isključivo prostorno stabilizirani Romi, njihove su prilike daleko od koliko-toliko sređenih. "Čišća" situacija nađe se uglavnom samo među stalno zaposlenima i njihovim obiteljima, a takvih je malo.

Zanimljivo je da se neromskim narodima, povećanjem općega i društvenoga životnog standarda tijekom modernizacijskih procesa urbanizacije i industrijalizacije, povećavala udaljenost radnoga mjesta (u km), a da se starom nomadskom narodu Roma počela smanjivati ta udaljenost. Sve više izabirući sjedilački način života, nastoje da se zbog posla ne udaljuju previše od stalne adrese. Dapače, veća koncentracija stanovništva u gradovima koncentrira i potrebe za njihovim uslugama, a olakšava i prosjačenje kao dodatni izvor zarade.

Koncentracija Roma izazvala je i neke druge pojave. Analizom podataka nadležnih službi u okviru projekta "Sociodemografske i fenomenološke karakteristike kriminaliteta maloljetnika na području Županije međimurske"

ustanovljeno je da je stopa kriminaliteta maloljetnih Roma daleko viša (15 do 20 puta) od ustanovljene prosječne stope za Županiju (Magdalenić, 1995. i 1998.).¹² Bilo bi uputno vidjeti postoje li takvi podatci za ostala područja i jesu li prilike u njima slične ili drukčije. To je svakako polje rada za određene službe na županijskoj i gradskoj razini.

O Romima se, više nego o bilo kojoj drugoj etničkoj skupini, govori da su specifični. I to je vjerojatno točno. Zapitamo li se po čemu su posebni, možemo spomenuti nekoliko razlikovnih činjenica. Svaku od njih možemo naći i kod drugih naroda ili njihovih pojedinih dijelova. Međutim, kad većinu posebnosti identificiramo unutar jedne narodnosne populacije, onda je doista riječ o zasebnom i složenom kulturološkom, sociologijskom, demografskom, gospodarskom fenomenu. Iz okvira takve situacije nije nemoguće da se romski narod neprestano susreće s teškim problemima osobito društvenoga, gospodarskoga i “naseljskoga” položaja. Trajno nastojanje da očuvaju temeljne sastavnice svoje narodne pripadnosti povezano je s dvije složene razine njihova današnjega položaja:

1. s jedne strane, očuvali su svoj nacionalni identitet izolirajući se od većinskih (ali i drugih manjinskih) naroda među kojima žive,¹³ a
2. s druge strane, mnoge svoje pripadnike “izgubili” su nakon što su ovi školovanjem ili nekim drugim neposrednijim kanalima poželjeli neki drugi i drukčiji životni okvir; ovi procesi, anketnim istraživanjima teško dostupni, otežavaju romskom narodu oblikovanje vlastite elite, koja bi, osim znanja i nužne mjere entuzijazma, preuzela velik dio odgovornosti za “stanje nacije”.

Za Rome se zna da su zaseban narod, da imaju svoju povijest, kulturu, jezik, da su dugotrajnim migracijama, relativno kasno u odnosu na druge europske narode, krenuli iz Indije. Upravo to zakašnjelo i mukotrpno putovanje koje ih je dovelo u već napućenu i “zauzetu” Europu može se smatrati jednim od razloga njihova današnjega položaja “neteritorijalnog naroda” (Narodi Europe, 1997.). U svijesti toga jedinstvenog naroda-putnika sačuvalo se sjećanje na kretanje, pa je i danas, iako ih je sve više prostorno stabiliziranih, ostala nostalgija za nomadskim načinom života (Coupry, 1999.). Ona se kombinira sa sve jačim osjećajem zavičajnosti, pa Romi postaju narod s dvije različite aspiracije kad govorimo o izboru načina života: *biti putnici i imati kuću i zavičaj*.

Dodamo li tome da povijesno putovanje nije popraćeno vlastitim pisanim tragovima, jer je to, dijelom još uvijek, “usmeni” tip naroda, često ih se doživljava kao vrlo staru legendu koju nismo još dobro upoznali, pa se s ob-

zirnomo radoznalošću, bez osobita napora da se legenda prouči, smatramo dovoljno obaviještenima da je prepričavamo svatko na svoj način.

Mnogi će reći da Romi nisu vezani uz selo, grad, naselje. Da ih njihova nomadska ili polunomadska priroda neprestano potiče na selidbu. Da žive slobodno, nevezani prostorom, ignorirajući zakone, da u vlastitim mitovima žive svoju stvarnost. I da ne pokazuju (dovoljno) interesa za “našu” stvarnost, pa su nerazumijevanja i sve posljedice koje iz toga proizlaze neminovnost suživota.

Nigdje se ne zna njihov točan broj, zovu se različito u različitim zemljama (što je posljedica nomadske povijesti i dodira s velikim brojem drugih naroda i jezika), posvuda oni koji se deklariraju kao Romi ostaju uglavnom neintegrirani u društvima u kojima žive, čuvajući se tako asimilacijskih procesa koji bi svakako potaknuli slabljenje njihova identiteta.

Romi (Gheorghe, 1991.)¹⁴ jesu “zaseban neteritorijalni narod s vlastitom poviješću, jezikom i kulturom” (Narodi Europe, 1997.). Njihova je povijest uglavnom nenapisana, njihov jezik poznaje mnoge inačice, u njihovoj kulturi mogu se prepoznati utjecaji naroda s kojima su tijekom selidbe dolazili u doticaj. Lingvističkom raščlambom ustanovljeno je da su iz indijskoga zavičaja (Arayici, 1998.)¹⁵ krenuli prije više od tisuću godina (Arayici, 1998.)¹⁶

Među narodima u Europi Romi su jedan od (naj)nomadskih naroda. Međutim, primjećuje se njihova sve veća vezanost uz prostor, pa su mnogo manje nomadi nego što su to donedavno bili.¹⁷ Svoju društvenu organizaciju temelje oduvijek na obitelji i time se bitno razlikuju od drugih lutajućih skupina. Danas ih je više prostorno stabiliziranih nego onih bez adrese. Proces sedentarizacije Roma na djelu je i u Hrvatskoj.¹⁸ Sve više ih stalno živi u naseljima i kućama (barakama, daščarama) ili stanovima, a sve je manje onih u neprestanoj selidbi, koju preživljavaju na tradicionalan romski način.

Međutim, važno je neprestano imati na umu činjenicu da Romi nisu jedinstvena skupina. Razlikuju se u mnogim obilježjima. Nažalost, istraživanja hrvatskih Roma u tom smislu nije bilo, pa o razlikama među njima možemo tek nagađati. Spomenimo tek usput da smo tijekom rada na istraživanju saznali da se provode lingvistička istraživanja te rad na rječniku i gramatici romskoga jezika. To je tek jedan mogući element različitosti pojedinih romskih (pod)skupina.

Moramo li se dokraja razumjeti ili se moramo naučiti tolerirati različitosti? Što i koliko svaka strana mora i želi naučiti i napraviti da bi se kvalitetno razvijao odnos između Roma i većinskoga naroda?

Unutar širokoga raspona problema, materijalni standard, a posebice stambeni standard i opremljenost lokaliteta pretežito naseljenih Romima, u dosadašnjim istraživanjima tretirao se više kao “nezavisna varijabla”, dakle kao čimbenik koji utječe na vrstu, intenzitet, oblik nekih drugih problema i pojava (ustanovljena je često vrlo visoka povezanost), ali ne i kao “samostalni” sociokulturni i gospodarski akutni fenomen koji se mora iz više razloga istaknuti i pronaći prikladan okvir za njegovo rješavanje. Pritom je važno utvrditi potrebe i aspiracije romske manjinske populacije, sve njihove mogućnosti sudjelovanja u rješavanju problema te, s druge strane, potrebe i mogućnosti države na svim razinama, od Ministarstva zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva preko županijskih zavoda za prostorno planiranje do samih lokalnih zajednica, bilo da je riječ o gradovima ili o općinama.¹⁹

Iz istraživačkih iskustava i podataka jasno je da je značajnost, koju iskazuju i pokazuju Romi kad je u pitanju njihov odnos prema vrlo određenom prostoru na kojem obitavaju, zajedno sa svojom obitelji i u zajednici s manjim ili većim brojem drugih Roma, vrlo važna. Često su, osobito u gradovima, romske četvrti naseljene i pripadnicima drugih nacija, pa je teško govoriti o “romskom naselju” (sintagma je to koju ne smatramo osobito preciznom, ali je ponekad rabimo zbog praktičnosti, a njome se često označuje i ono što se službeno radije zove “lokacijom naseljenom Romima”). O pokušaju tipologije lokacija naseljenih Romima bit će govora u posebnom poglavlju.

Često se o Romima misli da njihova “nomadska” sastavnica identiteta olakšava seljenje, pa i onda kad za to nema osobita razloga. Međutim, rezultati ovog istraživanja, koje se doduše, bavilo “Romima s adresom” jer je one druge teško istraživati, a to, uostalom, nije ni bio cilj istraživanja, pokazuju da se oni itekako vezuju uz prostor, da njihove eventualne prostorne aspiracije ne sežu daleko od postojeće lokacije te da je relativno malo onih koji bi se i uz pretpostavljene bolje uvjete života i rada odselili iz sadašnjega naselja ili regije. Taj nalaz neprijeporno kazuje da je preseljenje Roma iz bilo kojih, pa i opravdanih, razloga vrlo traumatično iskustvo i da bi valjalo koliko god je to moguće spriječiti u začetku nastanak novih divljih “romskih naselja”.

Takvo naselje, naseobina, s posebnim imenom (u pravilu), prije svega je i gotovo isključivo *okvir života*, jer kad je riječ o romskoj populaciji, naselje najčešće nije – ili je to u zanemarivom broju slučajeva – prostor rada. Ondje se živi, ali se ne radi, i utoliko su “romska naselja” “zakinuta” za oblik društvenosti koji se stvara u ostalim manjim

naseljima, bilo da je riječ o selima²⁰ ili o manjim gradovima. To vrijedi za sve uobičajene oblike “romskih naselja”.

Uviđanjem ovog obilježja *lokacija naseljenih Romima* može poslužiti za usmjeravanje aktivnosti koje će poboljšati uvjete stanovanja prema osnutku, instalaciji prikladnih djelatnosti unutar ili na rubu lokaliteta, osobito onih s većim brojem stalnih stanovnika. Naime, odsutnost mogućnosti zaposlenja/rada u samom naselju ili neposrednoj blizini, barem za dio naseljske aktivne populacije, tjera pogotovo one obrazovanije i poduzetnije da se upute nekamo drugamo u potrazi za poslom, pa i na taj način slabi sposobnost zajednice da oblikuje složeniju naseljsku socijalnu strukturu, koja je potrebna da bi se dinamizirao život lokalne zajednice i stvarala jedna nadobitelska razina solidarnosti i zajedništva. U romskim naseljima nedostaju uloge koje se temelje na “položaju u zanimanju” ili nekoj posebnoj funkciji.²¹ Ili su one nedovoljno jasne.

Boravak na terenu pruža dodatnu mogućnost istraživačima, a to je da steknu šire uvide nego što su bili planirani uvijek ograničenim ciljevima istraživanja. Što se to vidi na terenu i zašto valja preporučiti svima koji se bave životnim problemima određenih “teritorijalnih ili prostornih zajednica” da što više vremena provedu u istraživanim prostorima? Unatoč tome što nam u središtu zanimanja nije bila socijalna strukturiranost romskih zajednica, ipak ćemo navesti nekoliko uvida koji su se na neki način nametnuli i teško je bilo ne zamijetiti ih.

1. Romska zajednica nema svoje istaknute autohtone socijalne, kulturne elite koja bi posredovala u odnosima između “globalnoga” društva i njihova malog, manjinskog društva. Dakle, nema elite koja se oblikovala *unutar* romske populacije i koja je utemeljena u socijalnoj povijesti, narodnoj kulturi, načinima organiziranja, vrijednosnom sustavu romskoga naroda, a koja je ujedno integrirana u sustave većinskoga društva, posebice u promocijske sustave obrazovanja, rada, politike, pa potom i ostale (zdravstveni, mirovinski). *Postoje pojedinci, ali su malobrojni. Upravo rezultati njihova angažmana pokazuju koliko su korisni. Izostanak ovoga sloja čini težim svaki oblik suradnje na rješavanju svakovrsnih problema manjinskoga naroda, a socijalno aktivne Rome previše opterećuje radom za dobrobit svoga naroda, a da pritom nemaju nikakvo (ni običajno) formalno pravo posredovanja i zastupanja svoje zajednice.*
2. S jedne strane, dakle, suočeni smo s manjkom istaknutih aktivnih pojedinaca, a s druge, nesumnjiva je množina problema s kojima se susreće romska populacija. Uspješnije rješavanje problema nužno traži lokalno rom-

sko posredovanje, jer je svaki “tuđi” napor manje efikasan i, koliko god to ne željeli priznati, ipak pomalo supektan i pod posebnim povećalom romske zajednice.

3. Upravo se stoga događa da se *izvana* – od države i njezinih institucija ili, pak, udruga civilnoga društva – pronalaze pojedinci koji su spremni (i koji u tome nalaze svoj – posve legitimni – interes) posredovati između Roma i tih institucija. Na taj način, dakle, ne iznutra, nego izvana, oblikuje se skupina pojedinaca koji, manje vlastitim školovanjem, radom i stečenim ugledom među sunarodnjacima, postaju, na neki način, “legitimizirani” da predstavljaju Rome. Tako se pod pritiskom potreba transformira tradicionalni romski unutarnji ustroj, koji je počivao na jakoj obiteljskoj hijerarhiji, a koji je bio rezultat nomadskoga načina života. Zatvorenost prema okolnom društvu, koja je štitila Rome od promjena pod utjecajem modernizacijskih procesa u tom društvu, pridonijela je slabljenju veza i nekompatibilnosti romskoga i okolnoga razvitka. Mnoga su se romska iskustva izgubila. Sve je manje poznavatelja tradicionalnih romskih zanata i umijeća. Gotovo da više ne možemo čuti romske glazbenike, nema potkivača, popravljča kišobrana i lonaca, oštrača noževa, košaraša. Njihovim nestankom hrvatska sela (osobito) ostala su bez tih usluga koje u mnogim sredinama još nisu nadomještene. Romi su izgubili neke od elemenata (višega) društvenog položaja što su ga nekad zauzimali zahvaljujući bavljenju svojim tradicionalnim zanatima. Bili su integriraniji u svoju društvenu okolinu upravo time što su zadovoljavali mnoge specifične potrebe neromskoga gradskog i seoskog stanovništva. Svoju su društvenu organizaciju temeljili na obitelji, što ih je razlikovalo od drugih lutajućih skupina. Danas ih je više prostorno stabiliziranih nego onih bez adrese. Isti se takav proces sedentarizacije zbiva i u Hrvatskoj. Nastanjuju se često u manjim ili većim skupinama (ponekad su to i vrlo brojna naselja), pa je potreba za novom vrstom društvene organizacije postala nužnost. Obitelj sama za sebe preslab je “sugovornik” u odnosima s većinskim društvom i njegovim institucijama.
4. *Dualno pripadništvo posrednika* olakšava komunikaciju između romske lokalne zajednice i države, odnosno njezinih institucija. Taj odnos s obje strane mora biti jasno postavljen da bi se izbjegli nesporazumi i da se ne bi usporilo rješavanje svakodnevnih problema naselja i njihovih često vrlo siromašnih stanovnika. Svakako, valja se dogovoriti o mehanizmu izbora i djelovanja posrednika.²²

Način pripadanja zajednici određuje na neki način kvalitetu društvenoga sudjelovanja i identiteta. O tome su pisali mnogi autori.

“Pripadnost u društvenom smislu polazi od odnosa pojedinca i kolektiviteta, čime se oblikuje društvenost, dakle, u elementarnom značenju, oblikuje se način postojanja *unutar* skupine, simbolička razmjena ili participacija. *Teritorij* na kojem živi skupina, kolektivitet, najčešće je 'djelo ljudskih ruku', pa stoga označuje prostor organiziranoga društvenog života, što pridonosi njegovu razumijevanju kao važne sastavnice svih obilježja kulture, društvenosti i identiteta.” (Akoun i Ansart, 1999.)

Položaj manjinskih grupa regulira se zakonski i različit je u različitim političkim sustavima. Demokratski sustavi, u pravilu tolerantni prema različitostima uopće, kad je riječ o manjinskoj grupi nude nekoliko modela: prema jednom, naglasak je na *pravima i obvezama pojedinca*, drugi je model usmjereniji prema *multikulturalnosti*, a treći ističe *kulturnu cjelinu i postupke koji oblikuju i razvijaju ovu društvenu jedinicu* (Akoun i Ansart, 1999.). Koji će se model izabrati, ovisi o širim društvenim i gospodarskim prilikama.

Po svemu sudeći, hrvatski “model” najbliži je ovom trećem, koji naglašava razvitak manjine, ali ne na štetu prava pojedinaca.

Sociologijski je interes u istraživanju odnosa između manjine i većine, ali i u istraživanju oblikovanja i funkcioniranja manjine i njezina pozicioniranja u društvu, traženja prikladnoga načina da manjina postavi svoje zahtjeve, odnosno da se zahtjevi razmijene. Kao što smo već spomenuli, i ovo istraživanje potaknula je država, a s ciljem da osvijetli teške probleme stanovanja, uređenja naselja i aspiracije romske populacije glede stanovanja. S jedne strane, nesporna je želja i obveza države da svim svojim stanovnicima osigura minimalni stambeni i naseljski tehnički i socijalni standard, a, s druge, stanje većine lokacija naseljenih Romima, s niskom razinom higijene kao glavnim skupnim obilježjem, trajni je potencijalni izvor zaraze. Već i na ovome krajnje pojednostavnjenom prikazu vidi se potreba aktivnog uključivanja države u rješavanje problema u socijalnom, naseljskom prostoru zemlje. Želimo li naglasiti nužnost rješavanja navedenih problema, možemo pomalo pretjerano kazati da je stanovanje, kao nužna pretpostavka “građanskoga” života, materijalni temelj demokratizacije društva.

Valja očekivati da se svakom sustavnom aktivnošću, pa i ovom vezanom uz probleme stanovanja i uređenja naselja, *aktivira manjinska grupa* i da je se motivira da se zajednički napravi što više. Dakle, da se jedna pasivna grupa,

barem kad je riječ o stanovanju i uređenju naselja, transformira u aktivnu zajednicu kojoj neće biti svejedno kako i gdje živi i stanuje.

“Naseobina je ... odraz društva koje u njoj živi” (Mendras, 1986.). Ova je izjava vezana uz seljačka društva i njeome autor pokazuje kako se ona međusobno razlikuju i kako se zbog tih razlika, vezanih i uz ekološke uvjete, dakle, krajolik, prikladni (i mogući) sustav proizvodnje, oblikuju i različite vrste i tipovi naselja. Romska naselja međusobno se (mnogo) ne razlikuju. Neka su veća, neka manja, neka su na rubu grada, neka na rubu sela; u pravilu su nevezana uz neki posebni tip proizvodnje, jer se radni angažman odvija izvan naselja.

Namjera je da rezultati ovog istraživanja osvijetle problem stambenoga standarda romske populacije, njihove aspiracije u pogledu obiteljskoga stanovanja te stanje, modele i mogućnosti trajnoga rješavanja problema opremljenosti naselja s većom koncentracijom romske populacije. Istraživanje bi trebalo poslužiti kao znanstveno-stručna podloga za kontinuirano dugoročno djelovanje koje bi poboljšalo svakodnevni život Roma u mnogim njegovim aspektima.

U toj zahtjevnoj zadaći nužna je *pomoć lokalnih vođa*, koji će unutar grupe promicati ideje o zdravom, urednom i održivom stanovanju. Posao valja dobro planirati, dati mu dovoljno vremena, on ne smije biti kampanjski, nego kontinuiran; i naoružati se strpljivošću.

¹ Marginalnim skupinama smatraju se društvene skupine koje ne sudjeluju u ključnim društvenim procesima, prije svega ekonomskim, socijalnim, kulturnim i političkim.

² I. Magdalenić je nedavno, istražujući na ženskoj studentskoj, dakle, obrazovanoj populaciji, probleme socijalne distancije prema pripadnicima 29 nacija ustanovio da su Romi “zauzeli posljednje mjesto po stupnju bliskosti koju su ispitanice spremne prihvatiti s 'tipičnim' pripadnicima tih nacija”.

³ Prvo društveno istraživanje Roma u Hrvatskoj obavio je Institut za društvena istraživanja 1982.

⁴ Primjerice, Odbor za pastoral Roma Hrvatske biskupske konferencije organizirao je nedavno jedno istraživanje Roma.

⁵ Brojni su problemi empirijskog istraživanja Roma. Oni ne leže samo u njihovoj prostornoj raspršenosti i nepostojanju osnovnih podataka o njihovoj populaciji na temelju kojih bi se mogao izraditi reprezentativni uzorak. Specifičan problem jesu neka njihova obilježja uvjetovana njihovim životnim stilom, koji ih u mnogočemu razlikuje od socijalne i kulturne okoline. (Možemo tvrditi na temelju skromna iskustva iz ovog istraživanja da su te razlike manje u nekim sredinama.) Taj stil koji počiva na svojevrsnoj (samo)izolaciji gradi određeno nepovjerenje prema (osobito) neromskom zadiranju u njihov obi-

BILJEŠKE

teljski i društveni život. Ponovno citirajmo Cléberta: "Cigani su svjesni vjekovnog tabua koji im zabranjuje da gađima otkriju najveći dio svojih rituala. Vjerujte mi, ne radi se ovdje o nekoj šali koja bi imala svrhu da ciganski mit zazivaju u 'misterij'. U svakom slučaju, to nije šala ni za ciganologe, koji se neprestano sudaraju sa zidom šutnje ili, što je još gore, s promišljenim lažima. Postavite dvadeset puta jedno te isto precizno pitanje Ciganima i dobit ćete dvadeset različitih odgovora!" (Clébert, 1967., str. 157).

- ⁶ Pravo na životni prostor jedno je od temeljnih prava. To pravo sadržava i obvezu zaštite toga prostora ne prema uskim, lokalnim standardima, već prema globalnim pravilima. Time je osnažena odgovornost čovjeka za životni prostor.
- ⁷ Do toga se dolazi različitim putovima. Jedan od načina da se prevlada međusobno nepovjerenje između Roma i većinskoga stanovništva testirali su slovenski "aktivisti", koji su 1990. ustanovili projekt s temeljnim ciljem da Rome ravnopravno integriraju u društvenu okolinu, odnosno zajednicu. Polazište je bilo da su problemi s obje strane i da valja djelovati na obje strane kako bi se smanjile ili dokinule predrasude, stereotipi i netolerantnost jednih i drugih.
- ⁸ Istraživanje su obavili istraživači Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar.
- ⁹ Obavljen je standardizirani razgovor s istaknutijim pojedincima i dobrim poznavateljima prilika u naselju. Osim toga, pregledali smo podatke koji su dosad prikupljeni drugim istraživanjima, a koji se dotiču Roma s različitih gledišta i potreba. Naselja obuhvaćena istraživanjem jesu: Kozari putovi - Zagreb, Capraške Poljane - Sisak, Kotoriba, Vodnjan i Bjelovar.
- ¹⁰ Naravno da takav tip tradicije možemo naći i u drugih naroda.
- ¹¹ Ako dovoljno široko shvatimo zagovaranu "pozitivnu diskriminaciju", i ovakvo ponašanje prema ilegalnim oblicima poduzetništva možemo podvesti pod tu sintagmu.
- ¹² Valja naglasiti da je autor, kvalitativno analizirajući počinjena djela, ustanovio kako "romska" maloljetnička delinkvencija "sadržava gotovo isključivo sitne krađe, šumske krađe i slična djela, uglavnom ono što se u krajnjoj analizi može svesti na pojam 'kriminala iz nužde'...".
- ¹³ Istini za volju moramo napomenuti da su mnoge nacionalne manjine sačuvale svoj identitet integrirajući se u hrvatsko društvo, zapošljavajući se i prihvaćajući nužne obveze.
- ¹⁴ Rom (množina: Roma) jest endonim, ime kojim su se sami nazvali. Sva su ostala imena egzonomi, dodijeljena im od neromske okoline.
- ¹⁵ Uzroci i detalji početka velike migracije još se istražuju. Međutim, romski indijski korijeni ostaju neupitni.
- ¹⁶ "...u postsanskrtsko doba...". Uzroci pokretanja romskoga naroda samo se nagađaju. Smatra se da im je trebala koja stotina godina dok nisu ušli u Bizantsko Carstvo (XI. st.).
- ¹⁷ Određena fascinacija Romima, narodom "čudesnim i neobjašnjivim", njihovim sporim mijenama bez obzira na različitost i objektivnu snagu utjecaja, već dugo izaziva znatizelju neromskih istraživača. Vidjeti, primjerice, bibliografiju u radu Francesco Predari: *Origine e vicende dei Zingari*. Bologna: Torni Editore, pretisak knjige objavljene 1841. Autor spominje izvore koji potvrđuju da su se Romi 1417. pojavili u blizini Crnoga mora (na svom putu prema sjeveru). Godi-

nu dana kasnije spominju se u Švicarskoj, a u Italiji 1422. (Isto, str. 55). Autor spominje i pronalazak dokumenta prema kojem se u Ugarskoj spominju već 1250. kao sudionici bitke u kojoj je češki kralj pobijedio ugarskoga kralja Belu, među čijim vojnicima bijahu i Romi (Cingarorum...) (Isto, str. 56).

- ¹⁸ Između nomadskoga i sjedilačkoga načina života može se u romskoj zajednici zamijetiti jedna međurazina. Naime, sedentarizirani Romi mogu se, lakše od drugih, preseliti u većim skupinama iz jedne države u drugu ili iz jednoga dijela zemlje u drugi.
- ¹⁹ Spomenimo samo problem higijene, odnosno higijenizacije romskih naselja, koja je nužna dvostrano: jedna je strana zdravlje i kvaliteta života Roma, a druga je zdravlje i kvaliteta života neposredne socijalne okoline. Naravno, nisu posrijedi samo zdravstveni razlozi, već i najšire shvaćeno pitanje zaštite i izgleda okoliša.
- ²⁰ Osobito tradicionalnima, u kojima su se stanovnici pretežito bavili poljoprivredom ili zanatima.
- ²¹ Obično je "šef" negdje drugdje. Bilo bi zanimljivo i korisno istražiti sustav društvene moći u romskoj populaciji. Naravno da to nije bio predmet našeg istraživanja. Ali je opravdano pretpostaviti da je "šef" itekako važan socijalni akter i da bi razvojne aktivnosti bile uspješnije kad bi se mogle osloniti na prikladne utjecajne osobe u romskoj sredini.
- ²² Romska manjinska zajednica, zbog svoje prostorne raspršenosti, ali vjerojatno i drugih razloga, ima (pre)više udruga i nadudruga, čime slabi svoj pregovarački položaj, a i slabi mogućnost da netko s njihove strane preuzme i svoj dio odgovornosti za stanje unutar zajednice.